

opzichte van nationale gemiddelden. Ten slotte konden de zandgronden hun achterstand ten opzichte van de kleigronden wegwerken dankzij technologische innovaties.

Dit boek maakt duidelijk dat het schrijven van een volledige regionale geschiedenis die ook nog eens voor een breed publiek toegankelijk moet zijn, geen sinecure is. Brusse slaagt beter in het eerste dan in het laatste. Het boek daagt uit tot meer regionale geschiedschrijving over West-Brabant en andere regio's. Samen met de wetenschappelijke inzichten die *De dynamische regio* ons geeft, is dat pure winst.

Marijn Molema

Vrije Universiteit Amsterdam

Paul van de Laar, Leo Lucassen en Kees Mandemakers (eds.), *Naar Rotterdam Immigratie en levensloop in Rotterdam vanaf het einde van de negentiende eeuw* (Amsterdam: Aksant, 2006) 158 p. ISBN 978-90-5260-209-3.

'Naar Rotterdam' bundelt de bijdragen van het symposium 'Rotterdamers van binnen en buiten' dat op 21 januari 2005 werd georganiseerd door het Gemeentearchief Rotterdam, het Historisch Museum Rotterdam en de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). De HSN is verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam en vormt een steekproef van ongeveer 78.000 personen van de Nederlandse bevolking geboren tussen 1812 en 1922. Voor deze personen worden alle gegevens uit de Burgerlijke Stand en de bevolkingsregisters in Nederland verzameld. Alle studies in deze bundel maken gebruik van de HSN database. De havenstad Rotterdam speelde een belangrijke rol in de negentiende-eeuwse sociaaleconomische ontwikkeling van Nederland en vormde een attractiepool voor binnen- en buitenlandse migranten.

Na een heldere toelichting over de opbouw, structuur en mogelijkheden van de HSN door Kees Mandemakers, volgt een eerste bijdrage van Leo Lucassen. De auteur wil het hedendaagse debat rond immigratie en assimilatie in een historisch perspectief plaatsen vanuit de opvatting dat deze werkwijze bijdraagt tot een beter begrip van dergelijke maatschappelijke ontwikkelingen. Hij gaat op zoek naar overeenkomsten en verschillen tijdens twee immigratieperiodes: 1870-1890 en 1970-2000. De beschrijving van de culturele en maatschappelijke positie en de huwelijkspatronen van migranten blijft voor de hedendaagse periode – in tegenstelling tot de schets van de negentiende-eeuwse situatie – echter zeer oppervlakkig en de bijdrage schiet daarmee zijn doel voorbij. Lucassen zegt trouwens zelf: 'De vergelijking tussen Turken, Marokkanen en Antillianen nu en Duitsers toen gaat dan ook voor een belangrijk deel mank' (p. 36).

Na dit reflexieve artikel, volgen vier empirische bijdragen. Gerard van der Harst onderzoekt clustering in het woongedrag van Brabantse en Zeeuwse immigranten die arriveren in de periode 1870-1880. Hij concludeert dat Zeeuwen en Brabanders wel degelijk een gedifferentieerd vestigingspatroon vertonen. De beperkte mate van clustering is vooral te wijten aan wat de auteur de plaatselijke gelegenheidsstructuur noemt. Deze bestaat uit de beschikbaarheid van werk, woonruimte, de hoogte van de huurprijzen en de samenstelling naar status en beroep van de migratiestroom. Afkomst en kettingimmigratie zijn slechts in tweede instantie van belang.

Margaret Chotkowski onderzoekt de dagelijkse contacten van Italiaanse immigranten uit de periode 1860-1880 en 1920-1936. De auteur richt zich op etniciteit,

beroep en religie van de kosthuisbazen, werkgevers, huwelijkspartners en huwelijksgetuigen. In het tweede cohort stijgt het percentage huwelijken tussen Italianen. Beroep en religie spelen vooral een rol in de contacten van Italianen onderling. De contacten met Nederlanders zijn gevarieerder. Deze bijdrage biedt zeer waardevolle inzichten in de sociale relaties van Italiaanse migranten in Rotterdam, doch belicht slechts een beperkt deel van de dagelijkse contacten. Het is jammer dat Chotkowski in deze bijdrage nauwelijks verwijst naar de interessante reeks interviews met Italiaanse migranten die ze voor haar proefschrift verrichtte (p. 68).

Henk Delger onderzoekt de relatie tussen migratie en sociale mobiliteit voor twee cohorten Duitse immigranten: 1870-1880 en 1920-1930. Hij toont aan dat de migranten uit het eerste cohort duidelijk meer kans hebben op opwaartse sociale mobiliteit dan migranten uit de tweede generatie. Dat is vooral het gevolg van een veranderde samenstelling van de groep immigranten. Kinderen en kleinkinderen van Duitse migranten vertonen weinig opwaartse sociale mobiliteit.

Jan Kok vergelijkt de huwelijkspatronen van migranten en geboren Rotterdamers in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het grootste verschil is dat migranten later trouwen dan autochtonen. Wat betreft de verklaringen voor de huwelijkskeuze van vrouwen (vroeg, laat of niet huwen) blijken positie in het ouderlijke gezin en godsdienst belangrijker dan economische factoren.

Paul Van der Laar sluit de bundel af met opnieuw een beschouwend en interessant stuk waarin hij onder andere aan de hand van een antropologische aanpak exploreert hoe migratieonderzoek ingepast kan worden in het sterk multidisciplinair veld van de stadsgeschiedenis.

Het is duidelijk dat deze publicatie zich richt tot een grote groep lezers. 'Naar Rotterdam' presenteert wetenschappelijke onderzoeksresultaten in een erg toegankelijke vorm. De uiteenzettingen zijn bondig, goed gestructureerd en geschreven in duidelijke taal. De bundel raakt tevens aan verschillende verfrissende onderzoeksvelden, zoals huwelijksgedrag, intergenerationaliteit (p. 32) en dagelijkse sociale contacten van migranten, maar blijft oppervlakkig in de weergave van de onderzoeksresultaten. Aspecten als intergenerationaliteit en kettigmigratie (p. 56) worden bijvoorbeeld wel aangehaald, maar behalve bij Kok (p. 113) wordt de invloed van ouders en broers en zussen op de keuze om te migreren en te assimileren onvoldoende uitgewerkt. Naast maatschappelijke en persoonlijke eigenschappen, zijn deze familiale aspecten nochtans uiterst relevant in de migratiegeschiedenissen van grote mobiele groepen zoals dienstmeiden. Ook het fenomeen van tijdelijke migratie, essentieel in de negentiende-eeuwse migratiegeschiedenis, komt nauwelijks aan bod. Toch biedt deze bundel een boeiende bloemlezing van de migratiegeschiedenis in het negentiende-eeuwse Rotterdam

Christa Matthys

Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwe Geschiedenis